

تحلیل مبنایی «حقیقت خلود در جهنم» با تأکید بر دیدگاه علامه جوادی آملی

محمدهادی منصوری*
محمد علی پور یگانه**
محمدحسین فهیم‌نیا***

چکیده

«خلود در دوزخ» از مسائل قرآنی مربوط به فرجام‌شناسی است که از نظر چگونگی دلالت الفاظ آیات و نیز از نگاه عقلی مورد اختلاف اندیشمندان است. آیت‌الله جوادی آملی در این باره به مبانی عقلی اشاره نموده و بر پایه آن، خلود و ماندگاری در جهنم را اثبات می‌نماید. در مقابل، برخی از عرفا معتقدند چنین چیزی با رحمت واسعه خدا ناسازگار است. نوشتار پیش‌رو با روش توصیفی تحلیلی تلاش دارد، ضمن تبیین دقیق مبانی عقلی و دلائل نقلی دیدگاه استاد جوادی آملی، نظر عرفا را در این باره به بوته نقد بکشد. یافته‌های پژوهش حاکی است صاحب تفسیر تسنیم با مبانی عقلی از جمله تجرد و اصالت روح، ثبات و دوام روح و تجسم اعمال و دلایل قرآنی و روایی، خلود در آتش را برای افراد خاصی اثبات نموده و دیدگاه برخی عرفا را نپذیرفته و معتقد است عذاب ابدی نه تنها منافاتی با رحمت واسعه و عدل الهی ندارد، بلکه با آن سازگار و هماهنگ است.

واژگان کلیدی

حقیقت خلود، ماندگاری در جهنم، رحمت مختص مؤمنان، آیت‌الله جوادی آملی.

mansouri@maaref.ac.ir
mamadalipor@gmail.com
fahim@yazd.ac.ir
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۵

*. استادیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی قم (نویسنده مسئول).
**. دانشجوی دکتری مبانی نظری اسلام دانشگاه معارف اسلامی قم.
***. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه یزد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۲۳

طرح مسئله

یکی از مسائلی که در قرآن کریم مطرح شده است، مسئله خلود در دوزخ است. مسئله انقطاع عذاب و خلود در جهنم از جمله مباحثی است که هم از نظر دلالت الفاظ قرآن و هم از منظر عقلی مورد اختلاف میان علمای اسلام قرار گرفته است. خدای متعال در آیاتی از قرآن کریم مانند آیه ۱۷ حشر و ۲۳ جن و ۶۴ احزاب و ۶۹ نساء به خالدین در جهنم اشاره کرده است. برخی مفسران معتقدند که دلالت آیات قرآن بر مسئله خلود، آشکار است و تردید در آن مخالف آیات قرآن است و پذیرفتنی نیست. مفسران در این زمینه دست به تفسیر و تأویلات فراوانی زده‌اند و براساس برداشت‌هایشان از الفاظ قرآن و دلایل عقلی، و همچنین مبانی تفسیری و هستی‌شناختی شان، نظرات خود را توجیه کرده‌اند. این مقاله درصدد بررسی مبانی تفسیری و شناختی مفسر بزرگ شیعه، آیت‌الله جوادی آملی، در زمینه خلود در عذاب جهنم است و در این راستا نظر برخی از عرفا در این باره را به بوته نقد کشیده است.

پیشینه: پیشینه عام موضوع «خلود در عذاب»، تفاسیر است که به تناسب ذیل آیات مربوطه به تبیین بحث پرداخته‌اند. اما پیشینه خاص این موضوع، مقالاتی است که مستقلاً به مسئله خلود در عذاب پرداخته‌اند؛ از جمله: **جستاری در باب خلود در عذاب** (عباس نیکزاد، ۱۳۸۴) که به نقد نظرات ملاصدرا پرداخته است؛ **خلود در عذاب با تکیه بر تقریری متفاوت از آموزه تجسم اعمال** (بالانیان و دهقانی محمودآبادی، ۱۳۹۳)، **راز جاودانگی عذاب (پاسخ به شبهات) از نظرگاه تفسیری و کلامی حضرت آیت‌الله جوادی آملی**، تهیه شده توسط آریانی در سایت اسراء، **بررسی انتقادی دیدگاه ابن عربی در ناسازگاری خلود در عذاب با صفت رحمت و عدل الهی**، از منظر آیت‌الله جوادی آملی، (میری، موسوی و رنجبر حسینی، ۱۳۹۸) اما مقاله پیش‌رو تلاش دارد مبانی حقیقت خلود در جهنم را با استناد به نظر آیت‌الله جوادی آملی مورد بررسی قرار دهد.

الف) مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به بحث، شناخت معنای «خلود» در لغت و اصطلاح بایسته است.

۱. خلود در لغت

واژه «خلود» از ریشه «خلد یخلد خلدا و خلودا» گرفته شده است. بسیاری از لغت‌پژوهان آن را به معنی «دوام البقاء» (جوهری، ۱۳۷۶: ۲ / ۴۶۹) یا «البقاء و الدوام» (حمیری، ۱۴۲۰: ۳ / ۱۸۷۷) و یا «دوام البقاء فی دار لا یخرج منها» (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳ / ۱۶۴) دانسته‌اند که در این صورت دارالخلد به آخرت اطلاق شده، زیرا اهلش باقی هستند و به معنای بقاء (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۴ / ۱۶۴) یا بقائی

که زمانی شروع شده و انتهای ندارد (حمیری، ۱۴۲۰: ۳ / ۱۸۹۶) نیز به کار رفته است. این واژه به معنای ثبات (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳ / ۱۶۴؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۲ / ۲۰۷) نیز آمده است؛ «رجل مَخْلَدٌ یا المَخْلَدُ من الرجال؛ یعنی کسی که مسن شده اما در چهره او پیری نمایان نگشته است بلکه جوانی ملازم او است». همچنین به معنای مبرا بودن شی از فساد و باقی ماندن بر حالتی که بوده است نیز آمده است، لذا هر چیزی که تغییر و فساد در اشیا را کند و آهسته نماید در عرب به خلود متصف شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۱) و به معنای بی مرگی (زمخشری، ۱۴۱۷: ۳ / ۲۵۶) نیز آمده است. به معنای مکث طویل (طریحی، ۱۳۷۵: ۳ / ۴۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۱) نیز دانسته شده است.

به منظر مصطفوی ریشه این واژه به معنای دوام و بقاء، با لحاظ شروع زمانی و نیز ثبات و ملازمت آمده است. البته دوام هر چیزی به مقتضای موضوع و ظرفیت آن است؛ پس دوام در این دنیای فانی طول عمر و مکث طویل است و در آخرت بنا بر کیفیت است که مقتضای آن است. وی «خلود» را بیانگر مطلق «دوام و استمرار» دانسته که در صورت همراهی با قرینه‌های لفظی مانند «أبد»، به معنای استمرار دائمی (جاودانگی) خواهد بود. (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۳ / ۹۸)

براساس آنچه بیان شد به نظر می‌رسد خلود در لغت در همه جا یکسان نبوده و نسبت به موضوع و قرائن کلامی که در آن به کار می‌رود، به دوام طولانی یا جاودانگی معناپذیر است.

۲. خلود در استعمال قرآنی

واژه خلود و مشتقات آن ۸۷ بار در قرآن کریم به کار رفته است^۱ و لفظ خلود تنها یکبار در آیه ۳۴ سوره «ق» آمده است: «ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ». (ق / ۳۴)

طوسی ذیل آیه ۹۳ نساء «خلود»، را «مکث طولانی» معنا نموده، به عقیده وی از معنای لغوی «خلود» نمی‌توان «ابدیت» را دریافت؛ (طوسی، بی‌تا: ۳ / ۲۹۵) و طبرسی درباره معنای خلود در آیه «وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنْتُمْ بِمُتَشَابِهٍ وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره / ۲۵) معتقد است که خلود عبارت است از دوام و همیشگی ولی در مواردی که آغاز دارد و لذا این کلمه در مورد خدا که آغاز ندارد به کار نمی‌رود. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱ / ۱۶۳) برخی قرآن پژوهان معتقدند کلمه خلود یک اصطلاح خاص قرآنی است و نمی‌توان مفهوم واقعی آن را صرفاً از زبان عرب دریافت کرد. (معرفت، ۱۳۷۹: ۱ / ۹۶) فخررازی خلود را

۱. از ریشه «خ. ل. د» در قرآن این واژگان به کار رفته است: «خالدون، خالدین، خالدًا، الخالدین، أخلد، الخلد، یخلد، تخلدون، خالدًا، الخلود، مُخلدون».

مکت طولانی معنا می‌کند. (فخررازی، ۱۴۲۰: ۲۷ / ۶۳۴) ولی جهنم ابدی را امری قطعی می‌داند، اما دلالت لفظ خلود را بر جهنم ابدی نمی‌پذیرد. (همان: ۲۳۴) صاحب *تفسیر المیزان* با توجه به آیات قرآن بیان داشته که توصیف قیامت به «یوم الخلود» بر همیشگی و جاودانگی آن دلالت دارد و خلود در جنت به معنای بقای اشیا بر حالت خود است بدون اینکه در معرض فساد قرار گیرند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۱ / ۲۳)

۳. خلود در دیدگاه دانشمندان

در اینکه خلود در جهنم شامل چه کسانی می‌شود بین اندیشمندان اسلامی و نیز مذاهب اسلامی اختلاف نظر وجود دارد. به اعتقاد معتزله، مسلمان مرتکب گناه کبیره به اصطلاح فاسق خواهد بود، و نه مؤمن است و نه کافر؛ و جایگاهش منزلت بین المنزلتین است. (قاضی معتزلی، ۱۴۲۲: ۴۷۱) با این حال معتزله فاسق را مخلد در آتش دانسته (قاضی معتزلی، ۱۴۲۲: ۴۵۰) و در خلود چنین شخصی در جهنم با خوارج هم رأی هستند. (اشعری، بی‌تا: ۴۷۴؛ سبحانی، بی‌تا: ۳ / ۵۳۹) و اشاعره و شیعه معتقدند مرتکب گناه کبیره مؤمن فاسق است (سبحانی، بی‌تا: ۶ / ۲۶۲) و به تناسب عمل و عقیده‌اش عقاب خواهد شد؛ همان‌طور که محدثان بر این باورند که مؤمنان و محبان ائمه اطهار علیهم‌السلام با ارتکاب گناهان کبیره، همواره در عذاب نخواهند بود و در آخر با شفاعت نجات خواهند یافت، اما کافران و مشرکان و منکران ضروریات دین و امامت امیرمؤمنان علیه‌السلام و دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام جاودانه در عذاب خواهند بود؛ مگر آنکه حجّت بر ایشان تمام نشده یا از مستضعفان کم‌خرد باشند. اصل خلود به خصوص درباره کافر معاند، مورد پذیرش متکلمان و مفسران است، اما ایشان در مصادیق عذاب ابدی اختلاف نظر دارند؛ چنان‌که شیخ طوسی به آن اشاره می‌کند (ر.ک: طوسی، ۱۴۱۳: ۴۱۴) فیض کاشانی می‌نویسد:

بین اهل علم اتفاق نظر هست که کفار در آتش مخلدند و ظاهر کتاب خدا و سنت نیز همین را نشان می‌دهد. (فیض کاشانی، ۱۴۱۸: ۳ / ۱۳۲۱)

فاضل مقداد نیز مدعی اتفاق نظر است و می‌نویسد: «لا خلاف أن الکافر لا یخرج من النار» (فاضل مقداد، ۱۴۲۲: ۴۴۴) دانشمندان عامه نیز مانند صاحب *شرح المواقف* ادعای اجماع نموده‌اند. (ر.ک: ایجی، ۱۳۲۵: ۸ / ۳۰۷) از سوی دیگر، برخی متکلمان برآنند که «خلود» مفهوم «مکت طویل» را می‌رساند؛ زیرا برخی روایات، بیانگر خروج گروهی از دوزخ است؛ اما بسیاری از مفسران و متکلمان این تأویل را نادرست می‌دانند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴۱۵ - ۴۱۲)

۴. خلود از منظر آیت‌الله جوادی آملی

از منظر آیت‌الله جوادی، کفر و نفاق بر خلاف فطرت و عقل نظری و وحی است و انسان از درون

(از سوی عقل و فطرت)، و از بیرون (از طریق وحی)، از این دو بازداشته شده است، با این حال برخی افراد در نبرد بین شهوت و فطرت، و غضب و عقل، شهوت و غضب را پیروز نموده و عقل و فطرت را به اسارت آن دو در می آورند، در این حال شهوت و غضب آنان امیر و عقل آنها اسیر می گردد: «كَمْ مِنْ عَقْلٍ أَسِيرٍ تَحْتَ [عِنْدَ] هَوَىٰ أَمِيرٍ» (شریف رضی، ۱۴۱۴ ق: ۵۰۶) و ردایل برای آنها ملکه می شود. انس با کفر و نفاق سبب شده این دو بر آنان ملکه شود، از این رو پس از قیام دلیل معتبر و تمامیت حجت بالغه حق نیز در برابر انبیای الهی ﷺ مقاومت می کنند؛ آنها هرگز ایمان نمی آورند، در صورت رویارویی با پیامبر خود، هدفشان از مناظره فهم و پذیرش کلام او نیست، بلکه رد آن است: «وإن يروا كل آية لا يؤمنوا بها حتى إذا جاؤوك مجادلونك يقول الَّذِينَ كَفَرُوا إن هذا إِلَّا أساطيرُ الْأَوَّلِينَ» اینان کسانی اند که محکوم به خلودند. در مقابل افرادی محکوم به خلود نیستند: موحد گنهکاری که به قدر گناه خویش کیفر می بیند و چون آلودگی و تیرگی روح او به صورت حال است و ملکه نشده (و بر فرض ملکه بودن هم در حدّ فصل مقوم او نیست) امید توبه و شمول عفو الهی درباره او وجود دارد، همچنین کافری که منشأ کفر او استضعاف فکری است و چون به معارف اسلامی دسترسی نداشته و حجت درباره او تمام نشده به استضعاف فرهنگی گرفتار شده است هر چند معذب باشد سرانجام اهل نجات است و محکوم به خلود در آتش نیست. (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۴۰۶) در نتیجه اهل خلود در آتش کسانی هستند که حجت بر ایشان تمام شده و به اختیار و آگاهانه حق را نپذیرفته اند و مصداق آن کافر معاندی است که بدون توبه مرده است؛ اما موحدان فاسق به مقدار فسق خود می سوزند و سرانجام نجات می یابند. (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۱ / ۴۱۰)

اهل خلود در جهنم بسیار اندک اند، زیرا تبهکاران بی شماری عذاب می شوند؛ اما سرانجام بسیاری از آنها به شفاعت شافعان از عذاب نجات می یابند و تنها کافران معاند برای همیشه در آتش می مانند و سایر گنهکاران پس از مدتی تعذیب با شمول رحمت الهی، از جهنم خارج می شوند. (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۰ / ۴۶۰)

ب) مبانی عقلی

آیت الله جوادی آملی براساس مبادی عقلی تجرد و اصالت روح و ثبات و دوام آن ثواب را اثبات می نمایند؛ (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲ / ۵۰۳) همچنین براساس قانون تجسم اعمال نیز خلود در جهنم اثبات می شود؛ افزون بر آن بنابر دیدگاه فلاسفه، که ابدیت را مبتنی بر حرکت جوهری تحلیل کرده اند، نیز کافر معاند، مخلد در آتش است. لذا اینکه برخی مفسران خلود در جهنم را فقط از طریق سمع و اجماع پذیرفته اند، ناتمام است. (طوسی، بی تا: ۱ / ۱۱۰)

۱. تجرد و اصالت روح

از آنجایی که روح آدمی مجرد و منزّه از مکان، زمان و تاریخ است و کفر و نفاق نیز ملکه‌ای است نفسانی و مجرد از زمان و مکان، بنابراین روحی که به کفر و نفاق آلوده شده، گرفتار خطری ابدی شده است و چون کیفر اخروی همان عقاید نادرست و اعمال تبهکارانه انسان تبهکار است که در قیامت ظهور می‌کند، آنان با کیفری ابدی دست به گریبانند و آنچه امام صادق علیه السلام به‌عنوان سرّ خلود در جهنّم فرمود که اگر کافر برای همیشه در دنیا می‌ماند می‌خواست تا ابد مرتکب معصیت می‌شود: «إِنَّمَا خُلِدَ أَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ لِأَنَّ نِيَاتِهِمْ كَانَتْ فِي الدُّنْيَا أَنْ لَوْ خُلِدُوا فِيهَا أَنْ يَعْصُوا اللَّهَ أَبَدًا» (برقی، ۱۳۷۱: ۲ / ۳۳۱) نیز به‌همین تعلیل باز می‌گردد. (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲ / ۳۳۳)

۲. ثبات و دوام روح

همان‌گونه که اشاره شد، روح انسان، امری مجرد و ثابت و زوال‌ناپذیر است. از منظر آیت‌الله جوادی، مراد از دوام و ثبات روح، دوام زمانی نیست، چراکه روح نیز مانند همه ممکنات، محدود است و امر زمانی نیست که در طول زمان قرار گیرد تا وجود دائمی داشته باشد، بنابراین دوام در دار آخرت به‌معنای امتداد زمانی و تاریخی نیست، بلکه مراد ثبات و یکسانی آن است؛ به این معنا که در آنجا تغییر و تحول و مرگ و میر وجود ندارد و وجود محدود هم می‌تواند دارای ثبات باشد. علامه جوادی آملی معتقد است محدود بودن با ثبات منافات ندارد، بلکه با عدم تناهی در تنافی است. ممکن است شیئی مجرد از ماده باشد ولی دارای ماهیت و حدّ وجودی باشد و از این جهت محدود و تحت اشراف بالاتر از خود باشد. لذا از آن‌رو که مجرد از ماده است، ثابت است و چون ثابت است همراه باقی است. پس برای ثابت بودن لازم نیست، وجود، نامحدود و نامتناهی باشد. لیکن عدم محدودیت وجودی و نامتناهی بودن در هستی فقط مخصوص باری تعالی است. پس اگر موجودی ممکنی مجرد بود، به‌دلیل تجردش و مجرد بودن خدای متعال نمی‌توان او را مانند خدا پنداشت؛ چراکه خدای سبحان همان‌طور که مجرد و منزّه از ماده و مادیات است، از حدّ وجودی نیز مجرد است. (ر.ک: جوادی، ۱۳۸۸: ۸ / ۳۹۴) ایشان در این باره با بیان مثالی می‌نویسد:

ثبات روح را می‌توان با ذکر مثالی تبیین و تقریب کرد و آن اینکه برخی اندیشه‌ها و قضایای کلی هست که سال و ماه برنمی‌دارد و ثابت است؛ مانند اینکه هر معلولی نیازمند علت است و هر حادثه‌ای سبب دارد. این قضیه، قضیه علمی ثابتی است که در افق زمان نیست تا زمان و عصر و قرن بر آن بگذرد و همچنان که درباره کره زمین و مانند آن گفته می‌شود چند میلیون سال بر آن گذشته است، درباره این نیز بتوان گفت بر این قضیه چند میلیون سال گذشته است. موجود مادی در افق زمان و محکوم تاریخ است و روزی

هم از بین می‌رود؛ اما این گونه قضا یا امری ثابت است. این قضیه با اینکه در برابر صدها قضیه دیگر که این چنین است به لحاظ وجودی، قضیه‌ای محدود است؛ لیکن چون مجرد از ماده است ثابت و دائمی است. البته این دوام، نه همچون دوام کوه و زمین و مانند آن زمانمند است و نه به معنای نامحدود وجودی است، بلکه به معنای ثبات است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۳۹۷)

۳. عقیده، سبب خلود

علامه جوادی آملی با مقایسه دو دسته روایت دال بر گناه نبودن نیت گناه و گناه بودن آن، نیت را عامل و محور خلود دانسته است؛ و با استناد به آیه «قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرُبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا» (اسراء / ۸۴) اعتقاد راسخ را در قلب می‌داند نه صرف میل، چراکه با رسوخ کفر در فرد، حتی با عمر طولانی در دنیا همین کفر، عقیده او خواهد بود و آنچه باعث تراوش گناه در اوست اعتقاد کفرآلودش است، همان گونه که ایمان سبب تراوش طاعت است و بهشتی از آن رو برای ابد در بهشت است که دارای ایمانی راسخ و زوال‌ناپذیر است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۴۷۱) بنابراین «سبب خلود، افزون بر مجرد و ثابت بودن روح، ایمان و اعتقاد است که امر مجرد عقلی است. از اعتقاد صحیح، برکات به بدن می‌رسد، چنان که از اعتقاد سوء، شرور دامنگیر بدن می‌شود.» (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۴۷۳)

۴. معیار بودن روح عمل در خلود

عمل، پدیده‌ای زمانی است که خود رخت بر می‌بندد؛ ولی عصاره آن در جان عامل می‌ماند و آن را بهیمی یا شیطانی یا ملکی می‌کند. نیت و اراده‌ای که منشأ عمل است، در جان ثابت است و هرگز از بین نمی‌رود، بنابراین عمل محدود می‌تواند کیفری نامحدود داشته باشد، زیرا عمل نیز مانند خود انسان بدنه‌ای دارد که همان حرکتهای خارجی است و روحی دارد که همان نیت و اراده انسانی است و خلود به روح عمل مربوط است که به روح عامل پیوسته است و به تدریج در او به صورت ملکه و زوال‌ناپذیر در می‌آید. اگر عمل سوء باشد، رنجش ابدی روح عامل را در پی خواهد داشت و خلود نیز از همین جا سرچشمه می‌گیرد. گناه مانند غباری بر قلب انسان می‌نشیند؛ از آنجا که بدنه عمل سبب پیدایش ملکات است، اگر ملکه حاصل شد، انسان به اندازه آن ملکه عذاب می‌شود و مخلد، وگرنه به اندازه خود عمل عقاب خواهد شد. عقاب ابدی و کیفر دائمی آن جایی است که انحراف، کفر، نفاق و افساد ملکه شده‌اند، به گونه‌ای که اگر تا ابد هم در دنیا بماند، معصیت خواهد کرد؛ حتی پس از ورود به جهنم، اگر دوباره به دنیا بازگردد، همچنان خویش را به گناه می‌آلاید: «وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ» (انعام / ۲۸؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۳ / ۷۰۹)

۵. تجسم اعمال

با اعمالی که انسان انجام می‌دهد و افکاری که دارد صورت ملکی در ظاهر و ملکوتی در باطن ایجاد می‌شود. با فرا رسیدن مرگ و نابودی صورت اول، صورت باطنی براساس شکل زیبا و یا زشتی که پیدا کرده است در آخرت خود را نشان می‌دهد. استاد جوادی آملی معتقد است تجسم اعمال، به معنای «به شکل جسم و پیکر درآمدن موجودات غیر مادی مانند عقاید، اخلاق و اوصاف، افعال و آثار انسان» است. وی با توجه به آیات قرآن (طور / ۲۱؛ مدثر / ۳۸) هر جانی را در گرو دستاورد خویش می‌داند و در قیامت، هنگام درو اگر اعمال انسانی پست باشد صورتی پست درو می‌کند و اگر اعمال نیک باشد، صورتی خیر می‌چیند؛ یعنی انسان مبدأ و علت قابل است؛ نه علت فاعلی و به اندازه استعداد خویش از خداوند فیض می‌گیرد. اگر ثابت شد که باطن گناه عملی آتش است، (مثل خوردن مال یتیم) پس کسانی که مال یتیم می‌خورند در حقیقت آتش محسوس می‌خورند، و اگر باطن گناه عقیدتی و اخلاقی آتش است، آنان که به عقاید و اوصاف پلید و تباه آلوده‌اند، روح آنان گرفتار آتش روحی است: «نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْآفِيَّةِ». (همزه / ۷ - ۶) ماده آتش زای آتش معنوی، عقیده سوء خود انسان است و آتش زنده «موقد» آن خدای سبحان است که به عقیده باطل، صورت آتش جهنم می‌دهد؛ زیرا او «واهب الصور» و «مصور» است. و هیچ مبدأ قابل اعم از مادی و مجرد بدون افاضه و اهب الصور و بدون تصویر خدای مصور، هیچ صورتی را دریافت نمی‌کند. (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۵ / ۷۷)

از آنجایی که اعمال و اندیشه‌ها در ذاتیت آن صورت تجسم یافته، نقش حیاتی دارند طبیعی است که دوام و بقایش ثابت خواهد بود و در نتیجه ابدی می‌باشد. از منظر علامه جوادی، بنا بر تبیین تجسم اعمال، یکی از شبهات وارده بر ابدی بودن آتش جهنم پاسخ داده می‌شود؛ در این شبهه بیان شده گرچه کافران معاند تا زمانی که آتش هست در آن به سر خواهند برد، اما آتش، ابدی نیست، و بالاخره روزی خاموش خواهد شد و از بین خواهد رفت، از آن پس نیز چون آتشی نیست غذایی هم نخواهد بود. نتیجه آنکه از باب سالبه به انتفای موضوع وقتی عذاب نباشد، خلودی هم نیست. در این راستا جهت رفع تنافی ادعای مطرح شده با ظواهر قرآنی که بر خلود دوزخیان دلالت دارد، چنین توجیه شده: از آنجایی که تا آتش هست کافر در آن است پس صادق است گفته شود کافر تا ابد در آتش است، هر چند آتش ابدی نباشد. طرح چنین شبهه‌ای ناشی از این پندار نادرست است که آتش جهنم از هیزموهایی که در خارج جهنم مشتعل و آماده می‌گردد. با چنین تصویری این شبهه به وجود می‌آید؛ اما با توجه به تجسم اعمال، آتش دوزخ از هیزم بیرونی تهیه نمی‌شود بلکه مواد منفجره و آتش زا و مواد سوخت و سوز آن، خود انسان است: «وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا» (جن / ۱۵) لذا انسان کافر یا منافق هر جایی باشد شعله‌ور خواهد بود. و

از آنجایی که قیامت دارالقرار است و او همواره زنده خواهد بود، پس همیشه در حال سوختن است؛ بنابراین حتی اگر در دلالت خلود عذاب‌هایی مانند سوختن و از بین رفتن پوست و به وجود آمدن پوست جدید به جای آن^۱ تردید شود، در دلالت آیاتی مانند «نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ * الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ» (آن آتش برافروخته الهی است. همان آتشی) که از دل‌های (سوزان) سر می‌زند». (همزه / ۷ - ۶) تردیدی وجود نخواهد داشت. در نتیجه نمی‌توان گفت تا زمانی که آتش هست خلود هست؛ چراکه در واقع خود کفر و نفاق و گناه، آتش است که در روح کافر و منافق رسوخ کرده و روح آلوده هم آتش را خواهد بود و این دو بنا بر اصل تجسم اعمال از یکدیگر جداناپذیرند. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۴۲۷ - ۴۲۶)^۲

۶. ابدیت مبتنی بر نوع متوسط بودن انسان

بر اساس نظر بعضی فلاسفه از جمله ملاصدرا دنیا مطابق حرکت جوهری در رشد است و چون حرکت متعالی است همیشه از نقص به سمت کمال در حرکت است و موجود هرچه کامل‌تر شود ماندگاری آن بیشتر می‌شود تا می‌رسد به موجود کامل تام و این جاوید می‌ماند.

فلاسفه اسلامی با بهره‌گیری از قرآن کریم به نوع متوسط بودن انسان‌ها اشاره کرده‌اند. آنان اولین مرتبه از حیوانیت را، متصل به آخرین مرتبه از نبات، و آخرین مرتبه حیوانیت را، متصل به اولین مرتبه از انسانیت می‌دانند، همچنین آخرین مرتبه از انسانیت را به اولین مرتبه از ملائکه متصل می‌دانند و انسان را زمانی که اهل خیر و عقل باشد جزو ملائکه به حساب می‌آورند و زمانی که اهل شر باشد و مطیع شهوت و غضب و و

۱. كَلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا؛ هر گاه پوست هایشان (در آن) بریان گردد (و بسوزد)، پوست‌هایی غیر از آنها بر جایش نهیم. (نساء / ۵۶)

۲. همچنین آیت‌الله جوادی آملی آیات قرآن را برای اثبات تجسم اعمال مطرح می‌کند: از نظر ایشان آیات دال بر تجسم اعمال چند دسته هستند: (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۵ / ۷۷) آیات دال بر زنده و مشهود بودن عمل پس از مرگ (ر.ک: زلزال / ۸ - ۶؛ کهف / ۴۹؛ تکویر / ۱۴؛ آل عمران / ۳۰)؛ آیات دال بر اینکه انسان جزای کار خیر و شر خویش را به‌طور کامل خواهد دید و عامل از عمل خود جدا نخواهد بود (ر.ک: بقره / ۱۱۰؛ مزمل / ۲۰؛ نبأ / ۴۰)؛ آیات دال بر آشکار شدن همه کردار و اسرار انسان در قیامت (ر.ک: بقره / ۲۸۴؛ غافر / ۱۶)؛ آیات دال بر دریافت پاداش کامل انسان در برابر کردار خویش (ر.ک: بقره / ۲۸۱؛ آل عمران / ۲۵ و ۱۸۵؛ زمر / ۷۰) آیات دال بر آزمودن اعمال انسان؛ (ر.ک: یونس / ۳۰) آیات دلالت‌کننده بر اینکه پاداش عین عمل و کرده انسان عین پاداش است. (ر.ک: نمل / ۹۰؛ صافات / ۳۹؛ تحریم / ۷؛ قصص / ۸۴؛ غافر / ۴۰) آیات دال بر چگونگی ارائه عمل به انسان در قیامت؛ (ر.ک: سبأ / ۳۳) آیات دال بر اینکه، اعمال انسان دارای ظاهر و باطن است؛ (ر.ک: نساء / ۱۰) آیات دال بر اینکه وقتی ظلم در جان انسان ملکه شود، خود انسان هیزم و مواد سوختی جهنم می‌شود؛ چنان‌که سران ستم و فتنه، مواد آتش زای دوزخند. (ر.ک: جن / ۱۵؛ بقره / ۲۴؛ آل عمران / ۱۰؛ انبیاء / ۹۸) آیات دال بر قدرت بسیار عمل و کردار در قیامت، به‌طوری که عامل را به صورت خود در می‌آورد. (نبأ / ۱۸) محتوای اصلی در آیات مورد استدلال از زنده بودن، مشهود بودن، آزموده شدن، ارائه شدن و عین عمل بودن پاداش و مانند آن حکایت دارد که نتیجه حتمی آن، مجسم بودن عمل خواهد بود.

همش باشد، جزو شیاطین به حساب می‌آورند. (اخوان صفا، ۱۴۱۲: ۱ / ۲۹؛ فخر رازی، ۱۴۰۶: ۱۱)

نفس انسانی برترین و آخرین صورت از صورتهای جسمانی است و اولین و پایین‌ترین معانی از معانی روحانی است. انسان حدوثش جسمانی است و بقائش روحانی؛ انسان به سبب ملکات نفسانی راسخ در نفسش از حالت بالقوه به بالفعل تغییر می‌یابد و آن ملکات صورت ذاتش شده، و به سبب آن باقی می‌ماند. (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۱۴۳)

فیلسوفان و حکیمان انسان را نوع اخیر و نوع الأنواع دانسته‌اند؛ اما آن‌گونه که در حکمت متعالیه ثابت شده است، انسان نوع متوسط است؛ نه نوع الأنواع. ملا صدراى شیرازی در تفسیرش از قرآن کریم ذیل آیه ۱۴ سوره بقره بیان کرده که برای انسان دو قوه علمیه و عملیه وجود دارد. قوه علمیه به دو قسم عقلیه و وهمیه، و قوه عملیه نیز به دو قسم شهویه و غضبیه تقسیم می‌شود. باطن هر انسانی معجونی است از صفات حیوانیت و وحشی‌گری و شیطان‌صفتی و فرشته‌خوبی، (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۹ / ۹۳) و با توجه به قوایش تا زمانی که در دنیا قرار دارد اگر در پی به کمال رساندن قوه عقلش باشد، به سمت ملک شدن در حرکت است و اگر در پی به کمال رساندن قوه وهمی‌اش باشد به سوی شیطانی شدن و اگر در پی کمال بخشی به قوه شهوی‌اش باشد در جهت بهیمه شدن و درنهایت اگر در پی به کمال رساندن قوه غضبی‌اش باشد در جهت سبع شدن در حرکت است. شخص در اثر تکرار اعمال و افعال مناسب هر قوه کم کم آن را از حالت بالقوه خارج کرده، در جهت بالفعل شدن آن قوه گام برمی‌دارد. پس هرکس که ادراکات وهمیه باطل بر او غلبه کند و در پی ابداء و ایجاد شیئات و قیاس‌های باطل برآید و مردم را اغواء میل به مکر و حيله و خدعه و ریا و استهزا و مسخره کردن بندگان الهی پیدا کرده و در آن پافشاری کند و خودخواه و مغرور به رای خود گشته باشد و تبعیت از هوی و مخالفت جانب حق بکند، معادش با شیاطین رقم خواهد خورد؛ همان طوری که قرآن مجید، حشر این گروه را با شیاطین معرفی می‌نماید. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۱: ۱ / ۴۳۰ - ۴۲۸) برای کسانی هم که حقیقتشان با شیاطین یکسان گردد، عذاب جایگاه ابدیشان خواهد بود. از این رو ابن‌سینا می‌نویسد: «أصحاب الجنة خالدون في نعیمهم، و أصحاب النار خالدون في جحیمهم». (ابن‌سینا، ۱۳۸۲: ۴۷) آیت‌الله جوادی آملی نیز بر همین باورند و با بیانی دیگر به سخنان صدرالمتألهین اشاره نموده‌اند و تفاوت حقیقت ماهوی این چهار گروه را با راهی که می‌پیمایند شرح می‌دهد؛ از منظر ایشان، «انسانُ ملک» حقیقت ماهیت گروه اول است، به این معنا که او انسانی است که به این سمت حرکت کرده لذا ممکن است حتی از ملک نیز برتر باشد.

پاسخ سؤال «ماهو» درباره افراد گروه دوم که در حرکت به سمت بهیمه شدن هستند «حیوانٌ ناطقٌ بهیمی» است. این انسان منحصر در حد ماهوی خنزیر نیست، بلکه او «انسانُ خنزیر» است؛ نه خنزیر

محض، زیرا خنزیر، خنزیر است؛ اما این فرد، انسانی است که از راه انسانیت خنزیر شده است، از این جهت به مراتب از خنزیر بدتر خواهد بود؛ چراکه خنزیر محض، ادراک و هوش ندارد که در راه برطرف کردن شهوت خویش آنها را به کار گیرد. حقیقت ماهوی افراد گروه سوم که راه درندگی و خونریزی را طی می‌کنند «حیوان ناطق سبّع» است. چنین انسانی با گرگ که «حیوان ضاری» است فرق دارد. او انسانی است که از راه انسانیت و با صرف هوش و اندیشه خود در راه درندگی، درنده شده است، از این رو از گرگ محض درنده‌تر است. (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۴۳۸ - ۴۳۴)

به باور آیت‌الله جوادی تاکنون هیچ فیلسوف موحد و متألّهی دلیلی بر ردّ خلود نیاورده؛ بلکه قواعد فلسفه الهی، مؤید جاودانگی عذاب است؛ زیرا انسان با اینکه دارای ماهیت و حدّ وجودی است، هیچ‌گاه نیست نمی‌شود؛ پس او بهشتی می‌شود یا دوزخی و در صورت دوم، اگر ملحد و منافق معاند باشد، همواره در آتش جاودان خواهد بود. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۷ / ۳۷۲)

بنابراین براساس بیان فلاسفه الهی انجام و تکرار عمل در انسان منجر به صورت خیر و یا شری خواهد شد که اولاً تثبیت می‌شود و ثانیاً در آخرت ظهور و بروز پیدا خواهد کرد و ماندگار می‌ماند.

ج) دلائل نقلی خلود در جهنم از نگاه آیت‌الله جوادی آملی

دلائل نقلی مشتمل بر آیات و روایات به شرح ذیل است:

۱. آیات

در نگاه آیت‌الله جوادی، آیات مرتبط با بحث خلود (اعم از احتمال یا ظهور) را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

یکم. آیاتی که دربردارنده اصل تهدید به عذاب است؛ مانند: «فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأَعْدَبْنَاهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا» (آل عمران / ۵۶؛ نساء / ۱۴۰) که با خلود سازگارند اما به دلیل اطلاقشان بر اصل عذاب، نمی‌توان به آنها تمسک نمود.

دوم. آیاتی که تهدید به خلود می‌کند و چنین می‌فرماید: کافران و منافقان، در آتش ماخلدند؛ مانند: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره / ۳۹) از آنجایی که عنوان ابدیت در این آیات و مانند آن نیامده دلالت آنها بر ابدیت در حد ظهور متوسط است و ظاهر خلود، به معنای جاودانه بودن و جاودانگی است؛ نه مکث طویل. (با وجود قرینه می‌توان آن را بر مکث طویل حمل نمود) سوم. آیاتی که تعبیری در آنها به کار رفته که بر خلود و ابدیت عذاب کافر و منافق دلالت می‌کند، گرچه در آنها ذکر از کلمه «خلود» نیامده است؛ مانند این بیان که، هرگاه اینان بخواهند از عذاب خدا

برهند دوباره گرفتار عذاب می‌شوند: «لَمَّا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ» (حج / ۲۲) «وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا... ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ» (سجده / ۲۰) در این دسته آیات، با بیان قضایایی به نحو موجبه کلیه که از آن استفاده تداوم و استمرار می‌شود، خلود تأیید شده است.

چهارم. در برخی از مجموعه آیات، خلود دوزخیان، همراه با ذکر خلود بهشتیان مطرح شده است؛ مانند: «بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ * وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره / ۸۲ - ۸۱) ظهور سیاق همانند ظهور سیاق معتبر است و مقتضای وحدت تعبیر و وحدت سیاق در این طایفه از آیات، دلالت یکسان است و آن اینکه خلود اهل نار، مانند خلود اهل بهشت، ابدی است، زیرا کسی در خلود و ابدیت بهشتیان اختلاف نکرده است، اگر اختلافی هست در ابدیت دوزخیان است.

مؤید این معنا آن است که در موردی دیگر، در دو تعبیر مشابه - البته با فاصله و جدای از یکدیگر - درباره دو گروه مذکور، عنوان «ابدیت» در کنار خلود آمده است. در آنجا نخست بهشتیان را خالد در جنت و وصف نموده، (نساء / ۱۲۲) آنگاه به ابدی بودن عذاب و خلود در جهنم کافران و ظالمان... اشاره فرموده است. (نساء / ۱۶۹ - ۱۶۸) وحدت سیاق پیش گفته مؤید ابدیت است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۳۸۴ - ۳۸۰) نتیجه آنکه آیات قرآنی ناظر به معاد، ظاهر در خلود منافقان و کافران معاند در دوزخ است.

۲. روایات

از منظر علامه طباطبایی، روایات فراوان اهل بیت علیهم‌السلام در این زمینه به حد استفاضه رسیده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱ / ۴۱۲) و از نگاه آیت‌الله جوادی نیز روایات در این باره اگر از حد استفاضه نگذرد کمتر از آن نیست. پس اگر گفته شود «روایات درباره خلود اندک است و بیش از یک یا دو روایت نیست و آن نیز مخالف با قرآن است» سخنی بی‌پایه و به دور از تحقیق است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸ / ۴۷۳) از جمله این روایات می‌توان به خلود کافران و اهل ضلال و مشرکان در روایتی از امام کاظم علیه‌السلام، (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۴۰۷)^۱ و خلود ناصبان اهل بیت علیهم‌السلام در روایتی دیگر از حضرت (ابن بابویه: ۱۴۰۶: ۲۰۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۷ / ۲۳۴)^۲ و خلود دشمنان امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در حدیثی از امام صادق علیه‌السلام (عیاشی،

۱. لَا يَخْلِدُ اللَّهُ فِي النَّارِ إِلَّا الْأَهْلَ الْكَافِرَ وَالْجُحُودَ وَأَهْلَ الضَّلَالِ وَالشِّرْكَ...

۲. لَوْ أَنَّ كُلَّ مَلَكٍ خَلَقَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ. وَكُلَّ نَبِيٍّ بَعَثَهُ اللَّهُ وَكُلَّ صِدِّيقٍ وَكُلَّ شَهِيدٍ شَفَعُوا فِي نَاصِبٍ لَنَا أَهْلِ الْبَيْتِ أَنْ يَخْرِجَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنَ النَّارِ مَا أَخْرَجَهُ اللَّهُ أَبَدًا وَاللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ مَا كُنَّ فِيهِ أَبَدًا.

تحلیل مبنایی «حقیقت خلود در جهنم» با تأکید بر دیدگاه علامه جوادی آملی □ ۳۹

۱۳۸۰: ۱ / ۷۳) اشاره نمود. همچنین آن حضرت علیه السلام در پاسخ به سؤالی از آیه «وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ» با تبیین نبودن مرگ در جهنم، به خلود در جهنم تصریح فرموده است.^۲ (قمی، ۱۴۰۴: ۲ / ۵۰؛ بحرانی، ۱۳۷۴: ۳ / ۷۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۸ / ۳۴۶)

د) شبهه برخی عرفا بر خلود

برخی عرفا ایراداتی بر خلود در عذاب و جهنم وارد کرده‌اند و آن را باطل دانسته‌اند، ایشان آیات رحمت الهی را مطرح کرده‌اند و قلمرو رحمت الهی را چنان توسعه داده‌اند که حتی شامل غضب الهی نیز می‌شود و چرایی آن را آیاتی همچون «وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ» (اعراف / ۱۵۶) دانسته‌اند که غضب الهی نیز داخل در رحمت اوست. ابن عربی در این باره چنین می‌نویسد:

بدان که به تحقیق رحمت الهی، از جهت وجودی و حکمی همه چیز را فرا گرفته است و در صورت غضب خدا، وجود غضب نیز ناشی از رحمت خداوند است. پس رحمت الهی از غضب او پیشی گرفته است، یعنی نسبت رحمت به خدا از نسبت غضب به خدا پیشی گرفته است. (ابن عربی، ۱۹۴۶: ۱۷۷)

عبدالرزاق کاشانی معتقد است زمانی که کافرانی که در دوزخ هستند از رهایی عذاب الهی مأیوس شدند، خدای متعال عذاب دوزخ را از باطن آنها رفع می‌کند و آنان پس از تحمل عذاب به عذب می‌رسند. (کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۲۳)

قیصری بر این باور است که عظمت الهی چنان است که کسی را به عذاب مخلد، داخل نخواهد کرد. وی پس از تقسیم‌بندی اهل عذاب به سه گروه منافقان و مشرکان و کافران برای هیچ‌کدام عذاب جاودان ذکر نکرده و معتقد است انواع عذاب به دلیل شفاعت، همیشگی نخواهد بود. (قیصری، ۱۳۶۳: ۲ / ۶۴؛ همان: ۴۳۵)

در نتیجه اگر از کسی اشتباهی سر بزنند که موجب غضب الهی شود این غضب عارضی خواهد بود و از

۱. عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَازِمٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ قَالَ أَعْدَاءُ عَلِيِّ عليه السلام هُمُ الْمُخَلَّدُونَ فِي النَّارِ أَبَدَ الْأَبَدِينَ وَدَهْرَ النَّاهِرِينَ» و نیز بنگرید به: فرات کوفی، ۱۴۱۰: ۱۲۲.

۲. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ سُئِلَ عَنْ قَوْلِهِ «وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ» قَالَ: يَنَادِي مُنَادٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ - وَذَلِكَ بَعْدَ مَا صَارَ أَهْلُ الْجَنَّةِ فِي الْجَنَّةِ وَأَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ يَا أَهْلَ النَّارِ هَلْ تَعْرِفُونَ الْمَوْتَ فِي صُورَةٍ مِنَ الصُّورِ - فَيَقُولُونَ لَا فَيُؤْتِي بِالْمَوْتِ فِي صُورِهِ كَكَبْشٍ أَمْلَحَ - فَيُوقِفُ بَيْنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ ثُمَّ يَنَادُونَ جَمِيعاً أَشْرَفُوا وَأَنْظَرُوا إِلَى الْمَوْتِ - فَيَشْرَفُونَ ثُمَّ يَأْمُرُ اللَّهُ بِهِ فَيَذْبَحُ. ثُمَّ يَقَالُ يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ أَبَدًا. يَا أَهْلَ النَّارِ خُلُودٌ فَلَا مَوْتَ أَبَدًا. (و نیز بنگرید به: قمی، ۱۴۰۴: ۲ / ۲۲۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۸ / ۳۴۷)

آنجا که عرض از بین رفتنی است، نابود خواهد شد و رحمت الهی جایگزین آن خواهد گشت. بر همین اساس رحمت الهی مانع از آن است که کسی برای همیشه در عذاب جهنم باقی بماند. آیت‌الله جوادی آملی سخن یکی از عرفا، یعنی داود قیصری شاگرد عبدالرزاق کاشانی، را چنین نقل می‌کند:

بدان کسی که دیدگانش از نور حق تعالی سرمه گرفت و نورانی گشت می‌داند که جهان هستی همه از بندگان خداوند به‌شمار می‌روند، و جمیع وجود، صفات و فعل آنان جز به حول و قوه الهی نیست و همه نیازمند رحمت اویند، و او تنها رحمان و رحیم است. بنابر این، شأن کسی که به این اوصاف (رحمانیت و رحیمیت) متصف باشد آن است که کسی را به عذاب ابدی گرفتار نسازد و این مقدار از عذابی که به آنان می‌دهد نیز به خاطر آن است که آنان را به کمال‌های شایسته و مقدرشان برساند؛ چنان‌که طلا و نقره را به آتش می‌گازند و ذوب می‌کنند تا ناخالصی‌ها و کدورت و غش آنها گرفته و عیارشان از نقص و عیب پاک گردد. بنابر این، همین مقدار از عذاب نیز در بردارنده لطف و رحمت است؛ چنان‌که گفته شده است: عذابتان گوارا، و خشم‌تان خشنودی، و قطع شما وصل و ستم شما عین داد است: «و تعذیبکم عَذْبٌ و سخطکم رضا و قطعکم وصلٌ و جورکم عدلٌ» (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۵ / ۵۲۱)

۱. معنای صحیح رحمت واسعه و نقد عرفا در بیان علامه جوادی

آیت‌الله جوادی آملی ابتدا با تعریف صحیح از معنای رحمت الهی و تفکیک آن با معنای انسان‌انگارانه آن نسبت به خداوند، دید درستی از این واژه در ذهن مخاطب تداعی می‌کند. او معتقد است رحمتی که در مباحث عقلی مطرح است و خدای سبحان نیز با آن «رحمان» نامیده شده و فیضی که خدای سبحان عطا می‌کند بر اثر آن است، امری تکوینی و حقیقی است؛ نه عاطفی و انفعالی و رأفت به معنای رقت و سوزش قلب و دل، که حق تعالی از آن منزّه است. وی معتقد است انسان از آنجا که محدوده‌ای از یک گوشه عالم قرار گرفته است بخشی از معنای رحمت حق را درمی‌یابد و می‌پندارد رحمت خدای سبحان رحمتی عاطفی است، درحالی که نباید همچون گاوی که داشتن شاخ را کمال می‌داند و می‌پندارد خدای سبحان دو شاخ دارد این رأفت و عاطفه و گرایش دل را که وصفی نفسانی است و نسبت به انسان، فی الجمله، کمال است برای خدای سبحان ثابت دانست.

آیت‌الله جوادی با تعریف دقیق رحمت الهی از منبع قرآن و عقل، معتقد است رحمت خدای سبحان همان است که هر موجودی را به اندازه استعدادش به کمال لایق خود نایل می‌کند. این همان رحمت

عام و فراگیر است که براساس آن خداوند هر جا استعدادی وجود دارد به آن کمال مناسب می‌بخشد و به هر موجود به اندازه استعداد آن فعلیت عطا می‌کند. با توجه به چنین رحمتی، هیچ شیئی از قلمرو رحمت الهی بیرون نیست. ممکن نیست چیزی مصداق شیء باشد اما مورد رحمت خدا نباشد. بنابراین همان‌گونه که اعطای شیرینی به سیب و گلابی رحمت است، اعطای تلخی به برخی گیاهان نیز رحمت است. در مقابل چنین رحمت عامی، رحمت خاص قرار دارد که ویژه مؤمنان و متقیان است و دیگران از آن بی‌بهره‌اند: «وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَلْتُمْنَاهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ». (اعراف / ۱۵۶) فخر رازی ذیل این آیه می‌نویسد:

این رحمت عام است که از آن اراده خاص شده، یعنی با اینکه فرموده کل شیء، ولی تنها مؤمنان را اراده کرده است. رحمت الهی در دنیا شامل مؤمن و کافر می‌شود و در آخرت تنها مؤمنان مختص رحمت الهی هستند. (فخررازی، ۱۴۲۰: ۵ / ۳۷۹)

پس با توجه به این معنا از رحمت، خدای سبحان به کافر که گناهانش او را برای دریافت عذاب مستعد کرده است، آنچه را می‌طلبد عطا می‌کند. خدای سبحان براساس رحمت عام خود، هم دنیا طلب و هم آخرت طلب را امداد می‌کند:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَدْحُورًا * وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا * كَلَّا نُمِدُّ هُوَلاءِ وَهَؤُلاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا. (اسراء / ۲۰ - ۱۸)

البته خدای سبحان هرگز وعده تحقق همه اهداف را به دنیا طلبان نداده است، بلکه فرموده است: هر اندازه و هر کس را که ما بخواهیم به خواسته خود می‌رسد؛ یعنی تنها بعضی از آنان، آن هم تنها به برخی خواسته‌های خود می‌رسند؛ نه اینکه هر دنیاطلبی به همه خواسته‌های خود برسد. درباره آخرت طلب، قضیه شامل همگان و شامل تمام خواسته‌هاشان است؛ یعنی هر کس در راه آخرت هر اندازه طلب کند به آن نایل می‌شود.

براساس همین رحمت عام است که جهنم در شمار آلاء و نعمت‌های الهی ذکر شده است:

يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِ * ... هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ * يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ آتٍ * فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ. (الرحمن: ۴۵ - ۳۵)

البته جهنم براساس رحمت عام، نعمت و رحمت به‌شمار می‌آید؛ لیکن در مقابل بهشت که رحمت خاص است، غضب و جایگاه عذاب است.

۲. چگونگی تفاوت رحمت عام و خاص الهی در دیدگاه علامه جوادی

آیت‌الله جوادی معتقد است که معنای نامحدود بودن رحمت الهی در رحمت عام با معنای نامتناهی بودن رحمت خدا در رحمت خاص متفاوت است، زیرا رحمت عام اصلاً مقابل ندارد؛ ولی رحمت خاص مقابل دارد و آن غضب است. راز نامتناهی بودن رحمت عام این است که کارهای الهی نامحدود است و همگی تحت عنوان رحمت عام انجام می‌گردد. سرّ نامتناهی بودن رحمت خاص نیز این است که بهشت و نعمت‌های آن غیرمنقطع است، هر چند به لحاظ تقابل با غضب که دوزخ مظهر آن است محدود است. اگرچه آتش دوزخ در برابر بهشت، بدجایگاهی است، لیکن در کل عالم جای خوبی است، زیرا اگر آتش نباشد عادل و ظالم یکسان خواهند بود؛ مانند نقشه کاملی که مهندسی ماهر برای خانه‌ای ترسیم کرده و در آن همه لوازم و اجزای خانه و از آن جمله کتابخانه و توالی آمده است. توالی که انسان از آن متأذی می‌شود، در برابر کتابخانه جای بدی است؛ لیکن در کل نقشه خانه جای خوبی است. اگر مهندس جهان، نقشه‌ای نداشته باشد یا دو نقشه، یکی نقشه رحمت و دیگر نقشه غضب داشته باشد عالم منسجم نخواهد بود. گواه قرآنی اینکه همه امور و حوادث عالم، به لحاظ مجموع جهان، رحمت و نعمت است، هر چند برای برخی ناگوار باشد، در آیه شریفه «فَقَطَّعَ دَائِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام / ۴۵) بیان شده که می‌فرماید: پس بیخ و بن ستمگران بریده شد. برکندن ریشه ظالم برای وی قهر و عذاب الهی است، با این حال نفرمود: «إِنَّ اللَّهَ مُنْتَقِمٌ» یا «إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ»، بلکه فرمود: «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» و حمد برای نعمت است. معلوم می‌شود کنده شدن ریشه ستمگران گرچه برای آنها عذاب و غضب است؛ ولی برای دیگران و نسبت به مجموع نظام آفرینش عدل و نعمت است، از این رو در مقام سپاس از این نعمت فرمود: «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ». خلاصه اینکه زمام کار جهان به دست خدای رحمان است؛ نه خدای منتقم. انتقام راه، رحمت رهبری و هدایت می‌کند که کجا اعمال شود و کجا عفو کند و همچنان که انتقام الهی برای تشفی خویش و احساسی نیست، رحمت الهی نیز مهر عاطفی نیست. رحمت او، چنان که گذشت، عبارت از این است که هر مستعدی را به کمال لایق آن برساند و همه نظام را پیروراند. با چنین شناختی از رحمت، روشن خواهد شد که خلود نه تنها با رحمت خداوند منافات ندارد، بلکه از مقتضیات رحمت مطلق اوست. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۴۱۸ - ۴۱۲) چنان که صدرالمتألهین می‌نویسد:

فَلآيَاتِ الْوَارِدَةِ فِي حَقِّهِمُ بِالْعَذَابِ كُلُّهَا حَقٌّ وَ صَدَقَ وَ كَلَامُ أَهْلِ الْمَكَاشِفَةِ لَا يَنَافِيهَا لِأَنَّ كَوْنَ الشَّيْءِ عَذَابًا مِنْ وَجْهِ لَا يَنَافِي كَوْنَهُ رَحْمَةً مِنْ وَجْهِ آخَرَ فَسَبْحَانَ مَنْ اتَّسَعَتْ رَحْمَتُهُ لِأَوْلِيَائِهِ فِي شِدَّةِ نَقْمَتِهِ وَ اشْتَدَّتْ نَقْمَتُهُ لِأَعْدَائِهِ فِي سَعَةِ رَحْمَتِهِ. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۳۱۹)

نتیجه

علامه جوادی آملی با نگاهی عمیق و دقیق بر پایه مبانی عقلی چون تجرد و اصالت روح، ثبات و دوام

روح، معیار بودن روح عمل در خلود و تجسم اعمال، خلود در جهنم را اثبات می‌نماید؛ آیات قرآنی و حجت‌های عقلانی در مورد نوع انسانی، خلود در جهنم را اثبات می‌کند. صاحب تفسیر تسنیم برای اثبات تخلّد در آتش همچون دیگر مفسران، به دلایل قرآنی و روایی نیز اشاره می‌نماید. ایشان، در مسئله خلود به تفصیل اعتقاد دارند و خلود ابدی در جهنم را مختص کفار معاند و منافقان معاند و مکث طولانی را مختص مؤمنان مرتکب گناهان کبیره دانسته است.

برخی از عرفا بزرگترین دلیل بر رد خلود ابدی را صفت رحمت خداوند می‌دانند. آیت‌الله جوادی معتقد به رحمت عام و خاص است و لذا رحمت عام را شامل همه موجودات، حتی جهنمیان می‌داند اما رحمت خاص را به مؤمنان اختصاص می‌دهد. بر این اساس، اشکال عرفا بر خلود ابدی وارد نیست. اختصاص رحمت عام به جهنمیان و رحمت خاص به بهشتیان، مستند به آیات قرآن است و براهین عقلی و روایی نیز بر آن دلالت دارد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.

۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸ ق، *التوحید*، قم، جامعه مدرسین.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۰۶ ق، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، قم، دار الشریف الرضی.
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۱۳۸۲ ش، *الأضحویه فی المعاد*، تهران، شمس تبریزی.
۵. ابن عربی، محی‌الدین، ۱۹۴۶ م، *فصوص الحکم*، قاهره، دار إحياء الكتب العربیه، ج ۱.
۶. ابن فارس، احمد، ۱۴۰۴ ق، *معجم مقاییس اللغة*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
۷. ابن منظور، احمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، *لسان العرب*، بیروت، دارصادر، ج ۳.
۸. اخوان صفا، ۱۴۱۲ ق، *رسائل إخوان الصفاء و خَلان الوفاء*، بیروت، الدار الإسلامیه.
۹. اشعری، علی بن اسماعیل، بی تا، *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین*، بی جا، بی نا.
۱۰. ایجی، میرسید شریف، ۱۳۲۵ ق، *شرح المواقف*، قم، شریف رضی.
۱۱. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، ۱۳۷۴ ش، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسه بعثت.
۱۲. برقی، احمد بن محمد بن خالد، ۱۳۷۱ ق، *المحاسن*، قم، دارالکتب الاسلامیه.
۱۳. بلانیان، محمدرضا و محمدحسین دهقانی محمودآبادی، ۱۳۹۳، «راز جاودانگی عذاب (پاسخ به شبهات) از نظرگاه تفسیری و کلامی حضرت آیت‌الله جوادی آملی»، *قبسات*، سال ۱۹.
۱۴. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹ ش، *تفسیر تسنیم*، محقق، علی اسلامی، ج ۲، قم، اسراء. ج ۶.

۱۵. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷ ش، *معاد در قرآن (تفسیر موضوعی)*، ج ۵، قم، اسراء.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸ ش، *تفسیر تسنیم*، ج ۸، قم، اسراء، چ ۳.
۱۷. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸، *تسنیم*، محقق: حسن واعظی محمدی، قم، اسراء، چ ۳.
۱۸. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹ ش، *تفسیر تسنیم*، ج ۱۳، قم، اسراء، چ ۳.
۱۹. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹ ش، *تفسیر تسنیم*، ج ۲۰، قم، اسراء.
۲۰. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹ ش، *تفسیر تسنیم*، ج ۲۱، قم، اسراء.
۲۱. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۰ ش، *ادب فنای مقربان*، ج ۷، قم، اسراء.
۲۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، ۱۳۷۶ ق، *الصاحح*، بیروت، دار العلم للملایین.
۲۳. حلّی، حسن بن یوسف، ۱۴۱۳ ق، *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۴. حمیری، نشوان بن سعید، ۱۴۲۰ ق، *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم*، دمشق، دار الفکر.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *مفردات الفاظ قرآن*، بیروت، دارالقلم.
۲۶. زمخشری، محمود بن عمر، ۱۴۱۷ ق، *الفاہق فی غریب الحدیث*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۲۷. سبحانی، جعفر، بی تا، *الملک و النحل*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۸. شریف رضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ ق، *نهج البلاغه (صبحی صالح)*، قم، هجرت.
۲۹. صاحب، اسماعیل بن عباد، ۱۴۱۴ ق، *المحیط فی اللغه*، بیروت، عالم الکتب.
۳۰. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۶۰ ش، *الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه*، مشهد، مرکز الجامعی للنشر.
۳۱. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۶۰، *أسرار الآیات و أنوار البینات*، تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه اسلامی.
۳۲. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۶۱، *تفسیر القرآن الکریم*، مصحح محمد خواجوی، قم، بیدار، چ ۲.
۳۳. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۱۹۸۱ م، *الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعه*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چ ۳.
۳۴. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۹۰ ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۳۵. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
۳۶. طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تهران، مرتضوی، چ ۳.

تحلیل مبنایی «حقیقت خلود در جهنم» با تأکید بر دیدگاه علامه جوادی آملی □ ۴۵

۳۷. طوسی، محمدبن حسن، بی تا، *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳۸. عیاشی، محمد بن مسعود، ۱۳۸۰ ش، *تفسیر العیاشی*، تهران، المطبعه العلمیه.
۳۹. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، ۱۴۲۲ ق، *اللوامع الإلهیه*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۴۰. فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۴۰۶ ق، *النفس و الروح و شرح قواهم*، محقق: محمدصغیر حسن معصومی، تهران، الابحاث الاسلامیه.
۴۱. فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۴۲. فیض کاشانی، ملا محسن، ۱۴۱۸ ق، *علم الیقین فی اصول الدین*، قم، بیدار.
۴۳. قاضی معتزلی، عبد الجبار، ۱۴۲۲ ق، *شرح الاصول الخمسه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۴۴. قمی، علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴ ق، *تفسیر القمی*، قم، دار الکتاب، چ ۳.
۴۵. قیسری، داود، ۱۳۶۳، *شرح فصوص الحکم*، قم، بیدار.
۴۶. کاشانی، عبدالرزاق، ۱۳۸۴، *شرح فصوص*، تهران، انجمن آثار مفاخر فرهنگی.
۴۷. کوفی، فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰ ق، *تفسیر فرات الکوفی*، تهران، مؤسسه الطبع و النشر.
۴۸. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ۱۴۰۳، *بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ ۲.
۴۹. مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵۰. معرفت، محمد هادی، ۱۳۷۹ ش، *تفسیر و مفسران*، قم، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۵۱. نیکزاد، عباس، ۱۳۸۴، «جستاری در باب خلود در عذاب»، *رواق اندیشه*، ش ۴۱، اردیبهشت ۸۴، ص ۹۵-۱۰۶.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی